

הרת עולם – על לידת האדם בראש השנה

שרה פרידלנד בן-ארזה

היום הרת עולם – מילים וביצועים

הבריאה בתפילות ראש השנה

ראש השנה מכונה בתורה "יום תרועה" או "יום זכרון תרועה". מעבר למעשה התרועה לא נאמר בתורה דבר על תכניו של היום. חז"ל העמידו יום זה סביב שלושה מוקדים המקיימים ביניהם מערכת קשרים מסועפת: יום בריאת האדם, יום המשפט והדין ויום המלכת האל.¹ בתפילותיו של היום הנכחו חז"ל את שני היסודות האחרונים – דינם של כל באי עולם, המניע את האדם לתשובה, מצד אחד, והמלכת האל על כל יושבי תבל, מצד שני.

לעומת זאת, יסוד בריאת האדם, ביום הזה, העילה ה"היסטורית" של היום, מופיע באופן מצומצם הרבה יותר בתפילות ראש השנה; במסגרת ההקדמה לפסוקי הזיכרונות מופיע המשפט: "זה היום תחלת מעשך ופירושך ליום ראשון",² ובפתיחת הפיוט הנדון כאן – "היום הרת עולם".

במאמר הבא נברר את מקורו ואת משמעותו של הביטוי הזה, ונבחן דרכי עקיפין נוספות שנקטו חז"ל באזכור בריאת העולם, תוך שהשתמשו בדימויים מתחום ההורות בקשר לראש השנה.

הרת עולם – גלגולי הביטוי

במרכז הפיוט הקצר והקדום "היום הרת עולם" עומד משפטם של כל יצורי עולם ביום ראש השנה. ואולם הפיוט נפתח בביטוי "היום הרת עולם" – ביטוי עז מבע המתייחס ליסוד של בריאת העולם ומתאר אותו כלידה.

הביטוי "הרת עולם" זר וחריג בצורתו התחבירית. גם צורת הלשון "הרת" תמוהה היא, וניתנת להסבר רק באמצעות חשיפת מקורו של הביטוי הזה. מקורו בפסוקי קללה שמקלל ירמיהו הנביא את חיי:

---

¹ ראו על כך בהרחבה בפרק על ראש השנה בספרו של אליעזר שבייד, מחזור הזמנים, תל אביב תשמ"ד, שהיה מקור השראה למאמר זה (וכן במאמרה של איילת לזרובסקי, מבוא לתפילות ראש השנה, באתר הפיוט והתפילה).
² וזהו אזכור קדום מאוד, ראו בבלי, ראש השנה כז ע"א, וכן פסיקתא דרב כהנא כג, א וויקרא רבה כט, א, שם מכונה פיוט קדום זה "תקיעתא דרב".

אָרוֹר הַיּוֹם אֶשֶׁר יִלְדֵתִי בּוֹ יוֹם אֶשֶׁר יִלְדֵתֵנִי אִמִּי אֵל יְהִי בְרוּךְ. אָרוֹר הָאִישׁ אֶשֶׁר בֶּשֶׂר אֶת אָבִי לֵאמֹר יִלְדֵ לְךָ בֶן
זָכָר שְׁמִחַ שְׂמֵחָהּ. וְהִנֵּה הָאִישׁ הַהוּא כְּעָרִים אֶשֶׁר הִפֵּד ה'... אֶשֶׁר לֹא מוֹתֵתֵנִי מִרְחֹם וְתִהִי לִי אִמִּי קִבְרִי וְרַחֲמָה
הַרְת עוֹלָם. לָמָּה זֶה מִרְחֹם יִצְאָתִי לְרֵאוֹת עֲמָל וְגִגוֹן וְיִכְלוּ בְבִשְׁתִּי יָמֵי:³

ירמיהו הכאוב מקלל את יום לידתו, את מבשר לידתו, שלא מותת אותו מרחם. מתוך מצוקת קיומו
ההווי הוא מבטא את המשאלה הפנטסטית להישאר טמון בבטן אמו, קבור ברחמה, שרוי שם
בהיריון נצחי. התיבה "עולם" בביטוי וְרַחֲמָה הַרְת עוֹלָם – משמעה, כמו ביתר היקריותיה במקרא,
לנצח. חז"ל, שבלשונם עברה התיבה מעתק סמנטי אל המשמעות של "תבל", העבירוה מתחום הזמן
אל עולם המקום. כך שאל הפייטן הקדום מן המקרא את הלשון מן המקרא, אך העביר את צירוף
המילים להקשר החדש, תוך שהוא מדבר על הריונו של העולם, הריון התבל.

השינוי הסמנטי הזה במילה "עולם" גרר אחריו גם מעתק במשמעות התיבה "הרת", שכן אם ירמיהו
מדבר על שהייה שאין לה סוף במצב ההרוי, כשמצמיד הפייטן את הביטוי הזה למשפט המתייחס
ליום מסוים, יום המשפט, ולהקשר של בריאת העולם, נראה שמתחלף משמעו של "הרת". כבר אין
הוא מתייחס למצב המתמשך של ההריון, אלא לאקט היציאה מן ההריון - ההיוולדות.⁴

לידה ובריאה

דימויה של הבריאה ללידה אינו שכיח במקורות ישראל. ומובן הדבר בשל הטרנסצדנטליות של
אלוהי ישראל. דימוי לידה הם דימויים המושתתים על רצף עד כדי זהות המין בין המוליד/ה ובין
הנולד, ואילו בעולם היהודי, גם אם שכינתו של האל שורה בתוך העולם, וגם אם האדם נברא בצלמו
של האל, עדיין פעורה התהום בין בורא נשגב ואיך־סופי ובין ברוא מוגבל. על כן, הועדפו דימויים
אחרים לתיאור סוד בריאתו של האדם.⁵

דימויים של ישראל כבניו של הקב"ה רווח במשלים רבים בספרות האגדה והמדרש. במדרשים
ובתפילות רבות מופיע האל כאביהם של ישראל – כך הפניות "אבינו מלכנו", "אבינו האב הרחמן"

³ ירמיהו כ, יד–יח.

⁴ "נגמר הריונו של עולם", כפי שכתוב בביאורו של ר' מאיר אבן גבאי, **תולעת יעקב**, ירושלים תשנ"ו, לתפילת מוסף. עם
זאת, אזכיר כאן את דרשתו הידועה של האר"י המובאת אצל ר' חיים ויטל **בפרי עץ חיים**, שער השופר, פרק ה, שלפיה
יום הרת עולם הוא יום עיבורו והזרעתו, כלומר יום ראשית ההיריון. כך מיישב האר"י בין דברי ר' אליעזר, שבתשרי
נברא העולם, ובין דברי ר' יהושע, שבניסן הוא נברא (בבלי, ראש השנה י ע"ב–יא ע"א), ואומר שבראש השנה החל
הריונו, והוא הסתיים בלידת העולם בניסן.

⁵ דוגמה חריגה מסביבה תרבותית רחוקה במקום ובזמן בתוך העולם היהודי בהקבלת הבריאה ללידה ראו בדרשתו של
ר' מרדכי ליינער מאיזביצא, **מי השילוח**, ח"א בראשית, ד"ה "ויאמר אלקים יהי אור".

ועוד. אך נראה שמקורותינו נזהרים שלא לפתח את הדימוי אל האירוע המכונן את יחסי האבהות הללו, ועל כן אין בהם התייחסות מפורשת למעשה ההולדה גופא.

מכך חורג הפיוט שלנו בכפליים: בעצם התייחסותו לאירוע ההולדה הוא יוצא דופן, אך מעבר לכך, הדימוי המובא בו אינו של אל זכר, המזריע את העולם, אלא של אם הרה – המבט מתמקד ביציאה מן הרחם, בלידה, כדימוי לבריאה. כך מקבל היסוד של הרצף, ושל הקשר האימננטי בין בורא לברוא דגש ועוצמה מיוחדת.

מדרש הקריאות וההפטרות של ראש השנה

אכן, דימוי הריון העולם ולידתו חריג ביותר, ומופיע בתפילות ראש השנה באופן מפורש רק בפיוט "היום הרת עולם", ואולם, במרומז ניתן למצוא אותו במארג הקריאות בתורה וההפטרות של שני ימי ראש השנה.

חז"ל קבעו כי ביומו הראשון של ראש השנה ייקרא פרק כא בבראשית, הפרק הפותח בפסוקים החגיגיים "וה' פקד את שָׁרָה כַּאֲשֶׁר אָמַר וַיַּעַשׂ ה' לְשָׂרָה כַּאֲשֶׁר דָּבַר", והמשכו מדבר בגירוש ישמעאל מבית אברהם אביו. ביומו השני של ראש השנה נקבעה קריאת פרשת העקדה, בפרק העוקב מבראשית. ביום הראשון של ראש השנה מפטירים בסיפור עקרותה של חנה ובפקדתה בבן, שאותו הקדישה לעבודת ה' במשכן שילה, ואילו למחרתו נקבע פרק ההפטרה מירמיהו לא, פרק נחמה המסתיים בשמיעת קולה של רחל המבכה על בניה הגולים. זו רחל העקרה, שנפקדה בסופו של דבר בבן, ובשמיעת קולו של אפרים בן בנה, המבקש לשוב אל ה', ורחמי ה' ההומים אליו.⁶

מה פשר פסיפס פרקים זה, וכיצד הוא מתקשר לראש השנה?⁷

כשבאו חכמים לעצב את מחזור התפילות של ראש השנה, הם העמידו במרכז התפילות והפיוטים את הדין ואת ההמלכה. כשביקשו חז"ל לעצב את היום הקדוש הזה, באמצעות פרקי המקרא שייקראו בו, הם בחרו להעמיד במרכז הקריאות וההפטרות את מוטיב ההורות, הוא המוטיב המשרשר בין ארבעת הפרקים שנבחרו:

בכל הפרקים נזכר בן שנולד לאישה שהיתה חשוכת בנים: פקידת שרה, והמוצאות את הבן שבו נפקדה, ובהפטרות – פקידתן של חנה ושל רחל. בכל הפרקים חוזר גם מוטיב נוסף: הבנים שרחקו מאביהם, במגוון סיבות ונסיבות: ישמעאל מגורש בידי אביו, בעצת צרת אמו, יצחק נעקד על המזבח

⁶ ראו בבלי, מגילה ל ע"ב – לא ע"א.

⁷ יש המסבירים את קריאתם של פרקים אלו בראש השנה בכך שלפי המסורת זהו היום שבו נפקדו שרה, רחל וחנה, הן לפי ר' אליעזר הן לפי ר' יהושע, שדבריהם מובאים בבבלי ראש השנה י ע"ב – יא ע"א, ואולם אם אין רואים בדברי התנאים הללו עדויות לעובדות היסטוריות, יש לבאר אותם בפני עצמם, ולהסביר את פשר כריכת פקידת העקרות עם יום ראש השנה.

בידי אביו מולידו, אף שמואל מוקדש לשמים, אך באופן מתון הרבה יותר – לעבודת המשכן לצד עלי הכהן, ואפרים גולה ממקומו וממקומה של אמו הקדמונית, רחל.

מה לראש השנה ולדגם החוזר הזה של בנים, שהם פרי תשוקה וגעגוע, הפורשים ומתרחקים מהוריהם?⁸

זהו מעשה מדרשי מינימלי; בלא להוסיף מילה משל עצמם, בעצם העמדתם של ארבעת פרקי תנ"ך אלו במרכזו של יום ראש השנה, מספרים חז"ל משהו מסיפורו של היום.⁹ יש בפרקים אלו כדי להעמיד את יחסי הקדוש ברוך הוא עם העולם כיחסים של הורה וצאצא ואת ראש השנה כיום ההולדת. סיפור התשתית של העולם הנולד ביום הזה, כפי שהוא נטוה באמצעות סיפורי ההורות השונים הללו, הוא סיפורו של עולם העוצר את מהלכו מדי שנה בשנה ביום ההולדת, ומסתכל בגעגוע לאחור, לעבר הרחם שממנו יצא, עולם הגולה כישמעאל וכאפרים במדבר, החש את המרחק שבינו ובין מקורו בהגיעו ליום הריונו או לידתו.

כיוון שהקריאות וההפטרות אינן אומרות אמירה פילוסופית אלא הן סיפורים, הן מזמינות לקרוא בהן לא רק מתוך דמות אחת, אלא גם לנסות לאמץ דמויות אחרות בסיפור. כך תוכל הדרישה בהן להביא את המתפלל והקורא להשתתף גם עם צערו של הקדוש ברוך הוא, ההורה, העומד נוכח התרחקותם של בניו. בראש השנה, לפי חז"ל, ברא אלוהים את האדם, ובכל שנה, ביום ההולדתה של האנושות, הוא אומד מחדש את הפער הגדל והולך עם התבגרותה ועם הסתבכות נתיבי חייה. מתוך אמפתיה עם אברהם בהיפרדו משני בניו, עם חנה הנותנת את בנה לה', ועם רחל המבכה על בניה כי איננו, ניתן להתייחס ליום בריאתו של עולם לא רק מצד הדין והמשפט, אלא מתוך רחמים (לשון רחם) – כפי שמסתיימת הפטרת היום השני "על פן קמו מעי לו רחם אֶרְחֶמֶנו נָאָם ה'".¹⁰ לא רק מתוך אמפתיה וחמלה כלפי הברך האובד, אלא גם כלפי האב המביט אחריו בגעגוע.

יום תרועה ויבבת האם

בראשית הדברים ציינו כי במרכזן של התפילות העמידו חז"ל את היסודות של דין והמלכה במרכז התודעה והעבודה הדתית של המתפלל בראש השנה. לעומת דגש זה, ראינו כי מארג הקריאות וההפטרות שקבעו להיקרא בימי ראש השנה רומז למה שנאמר בכותרת הפיוט שלנו – "היום הרת עולם", דימוי בורא העולם כהורה.

⁸ את קריאת פרשת העקדה היו שדרשו במדרש תנחומא וירא כג כהזכרה של זכויות אבות, כדי שתעמודנה לנו בעת הדין, רעיון המופיע בתפילה ואף בפיוטים, ואולם אין בכך כדי להסביר את קריאת יתר הפרקים ביום זה.
⁹ דוגמת המדרשים המינימליסטים שניתן למצוא למשל בהגדה של פסח, שבהם מוצמדים שני פסוקים זה לזה, למשל: "ויהי שם לגוי עצום ורב" (דברים כו, ה) – כמה שנאמר "רבבה כצמח השדה נתתיך ותרבי ותגדלי ותבואי בעדי עדיים שדים נכונו ושערך צמח ואת ערום ועריה" (יחזקאל טז, ז). העמדה מינימליסטית זו נושאת משמעות שאינה ממוללת בלשונם של חז"ל. הקורא הוא שצריך למלא את הפער בין הפסוקים הללו.
¹⁰ ירמיהו לא, יט.

כפי שציינו לעיל, כל זה הוא הרחבה שהרחיבו חכמים את האמירה הלקונית המקראית – "יום תרועה". התורה מבקשת שיושמע ביום הזה קול קמאי, קול היוצא מקרן כרותה. חז"ל יצקו את התכנים שנבעו מקול גולמי זה לתוך מילות התפילה ולתוך בחירת הקריאות וההפטרות.

מה הזיקה בין קול השופר ובין שלושה יסודות אלו שמנינו לעיל?

השופר הוא כלי הדין והוא כלי ההמלכה: קולו המצמרר מעורר מתרדמת השגרה להתחדשות ולהיטהרות, כדברי הרמב"ם; ומצד שני התרועה בו היא מעשה הנהוג בטקסי המלכה, כפי שעולה גם [ממזמורם של בני קורח](#), הנאמר קודם התקיעות בראש השנה:

...כֹּל הָעַמִּים תִּקְעוּ כֹף הָרִיעוּ לְאֱלֹהִים בְּקוֹל רִנָּה. כִּי ה' עֲלִיּוֹן נוֹרָא מְלֹךְ גָּדוֹל עַל כָּל הָאֲרָץ. יַדְבֵּר עַמִּים תִּתְחַיְנוּ וְלְאֲמִים תַּחַת רַגְלֵינוּ... עָלָה אֱלֹהִים בְּתִרְעוּעָה ה' בְּקוֹל שׁוֹפָר... כִּי מְלֹךְ כָּל הָאֲרָץ אֱלֹהִים זָמְרוּ מִשְׁפִּיל. מְלֹךְ אֱלֹהִים עַל גּוֹיִם אֱלֹהִים יָשָׁב עַל פְּסָא קָדְשׁוֹ¹¹

התפקיד הכפול של התקיעות עולה גם מהברייתא הידועה המופיעה משמו של ר' עקיבא במסכת ראש השנה:

אמר הקדוש ברוך הוא: ... ואמרו לפני בראש השנה מלכויות, זכרונות ושופרות: מלכויות – כדי שתמליכוני עליכם, זכרונות – כדי שיעלה זכרוניכם לפני לטובה, ובמה? בשופר.

ומהממירה הסמוכה:

אמר רבי אבהו:
למה תוקעין בשופר של איל?
אמר הקדוש ברוך הוא:
תקעו לפני בשופר של איל כדי שאזכור לכם עקידת יצחק בן אברהם ומעלה אני עליכם כאילו עקדתם עצמכם לפני.¹²

האם משמיע השופר גם את קולו של מוקדו השלישי של ראש השנה – קול התרחקותו של הבן או זעקת ההורות הכואבת?

שתי אמהות, הכואבות את אובדן בניהן, נקשרות בדברי חכמים לקולות השופר:
וכש אברהם מהר המוריה חרה אפו של סמאל שראה שלא עלתה בידו תאות לבו לבטל קרבנו של אברהם אבינו.

¹¹ תהלים מז, ב-ט.
¹² בבלי, ראש השנה טז ע"א.

מה עשה? הלך ואמר לשרה: אי שרה לא שמעת מה שנעשה בעולם?
אמרה לו: לאו.
אמר לה: לקח אישך הזקן לנער יצחק והקריבו לעולה.
והנער בוכה ומילל שלא יכול להינצל.
מיד התחילה בוכה ומיללת.
בכתה **שלוש בכיות כנגד שלוש תקיעות, שלוש יללות כנגד שלוש יבבות,**
ופרחה נשמתה ומתה...¹³

אל מסכת האבות המתגעגעים אל בניהם המתרחקים מצטרפת שרה. אל תוך שופר העקדה השכילו חז"ל לכנוס לא רק את זכותו של אברהם העוקד, אלא גם את זעקת שברה ומחאתה של שרה.¹⁴ האגדה הנכיחה את דמותה של שרה אמנו בתקיעות ובתרועות יבבות של השופר. ההלכה, לעומת זאת, מזכירה דמות שולית הרבה יותר בתרועותיו יבבותיו של היום – אם סיסרא. בדיון התלמודי על אופני הביצוע של קולות השופר נלמד קול השבר והתרועה ומספר הקולות מאמו של סיסרא, שביחס אליה מופיע הפועל היחידאי י"ב:ב:

בְּעַד הַחֲלוֹן נִשְׁקָפָה וַתִּיַבֵּב אִם סִיִּסְרָא בְּעַד הָאֶשְׁבָּל מְדוּעַ בְּשֵׁשׁ רִבְבוֹ לְבֹא מְדוּעַ אֶחָדוּ פְּעָמֵי מִרְבְּבוֹתָיו.¹⁵

ר' שמחה הכהן מדווינסק בפירושו "משך חכמה" קושר בין מאה יבבותיה של אם סיסרא למאה פעיות שפועה אישה בעת הלידה, בשעה שהיא יושבת על המשבר.¹⁶ מה הקשר בין פעיות הלידה של אם סיסרא ובין ציפיייתה החרדה של אם סיסרא? מדברי בעל ה"משך חכמה" עולה, כי כשגורל בנה מוטל בספק, משחזרת אם סיסרא שחזור קולי את רגע לידתו. היא שבה ופועה את פעיות הספק והסכנה של הלידה שחוותה אז, ומוהלת אותן בפעיות הספק והסכנה שהיא פועה בהווה. אפילו אם סיסרא, שר צבאו של האויב, מצטרפת לשרשרת המולידים והיולדות המאכלסים את יום הרת עולם. דריכותה והמתנתה לפרי בטנה המבושש לבוא משדה הקרב מעוררת בתוכה את זכר הרגעים שבהם הביאה אותו לעולם. קולותיה מתערבבים בקולות אמנו שרה, קולות של לידה ומוות המתמזגים עם ראש השנה, יום זיכרון לידתו של העולם.

וחזרה לירמיהו...

¹³ פרקי דר' אליעזר, פרק לא (ההדגשה שלי. שפ"א), וראו מקבילות בויקרא רבה כ, ב.
¹⁴ (על בשורתה של שרה, לפי הפיוט "עת שערי רצון", תוכלו לקרוא **במאמרו של הרב אבינדב אבוקרט** באתר הפיוט והתפילה.)

¹⁵ שופטים ה, כח. הדיון ההלכתי מופיע בבבלי ראש השנה לג ע"ב, וראו דברי התוספות על אתר ד"ה "ובערוד".
¹⁶ משך חכמה לויקרא כג, כד.

בראש המאמר הזכרנו את מקורו הרחוק של הביטוי "הרת עולם", הפותח את פיוטנו, בדברי הקללה שמטיל ירמיהו על מי שבישר את הולדתו. ירמיהו מטיח קללה באותו מבשר עלום, שלא מותת אותו מרחם, כך שהיה נותר קבור ברחם אמו, בהריון עולם. האם מהדהד הקשר קשה זה בתוך הפיוט שלנו?

קשה לראות קשר בין נאצתו ומצוקתו של ירמיהו ובין יום בריאת העולם, ואולם, לאחר המסע המפותל שערכנו בעקבות פרקי אבות ואמהות וילדיהם המפליגים מהם, כדימוי להפלגתו של העולם מבוראו ומקורו, ניתן אולי לשמוע בתוך בליל הקולות הנשמעים בתפילות, בפיוטים ובשופר גם נעימה אחת, בת קול חרישית המהדהדת מדברי הנביא; בין קולות השבר והזעקה של האבות והאמהות מצד אחד, ושל ילדיהם הנדחים מצד שני, אפשר אולי להבחין גם בהד קלוש למשאלה הפנטסטית – הן של ההורה, הן של הצאצא – להישאר במצב שקודם ההריון, במציאות האחדותית, הפשוטה, שבה הברואים כולם גלומים ברחם יוצרם, שם שהו קודם שיצאו להתפתל בנתיביו העקובים של העולם.

בית חולים הדסה עין כרם, ערב שבת קודש נצבים וילך תשס"ו.